

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд на

КРИСТИЯН ИВАНОВ КОВАЧЕВ

на тема

Средновековният Охрид между Изтока и Запада (XI-XIV в.): Въображение и образ

за присъждане на образователна и научна степен “Доктор”,

Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата

Научна специалност: Теория и история на културата

от доц. д-р Снежанка Ракова-Маринкьова

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Правно-исторически факултет, Катедра „История“

Кристиян Ковачев е възпитаник на ЮЗУ „Неофит Рилски“, където е завършил специалност „История“, след което получава и магистърска степен в МП „Българско Средновековие: държава, общество, култура“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (2017 г.). Отново в ЮЗУ „Н. Рилски“ от началото на 2018 г. той се обучава в Докторантска програма „Теория и история на културата“ към катедра „Културология“ на Факултета по изкуствата. Негов научен ръководител е доц. д-р Светлана Христова. За времето на обучението си в Докторантската програма Кристиян Ковачев е имал краткосрочна специализация в Рим (Италия), в Библиотеката и архива на Ватикана, а също така и няколко пътувания в Република Северна Македония за посещения на изследваните обекти на място. След като са изпълнени всички изисквания по подготовката на дисертационния труд (изпълнен Индивидуален план, процедура по вътрешна защита) той представя текста на докторска си дисертация пред научно жури, назначено със Заповед № 1084 от 19.04.2021 г. на Ректора на ЮЗУ „Неофит Рилски“ за присъждането на образователната и научна степен „Доктор“ в Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, научно направление „Теория и история на културата“.

Докторантът е изпълнил минималните национални изисквания по ЗРАСБ и по регламента на Вътрешните правила в ЮЗУ. Процедурата по защитата е легитимна: представени са дисертационен труд и автореферат; докторантът прилага и голям брой публикации по темата на дисертацията (10 на брой), които са резултат от неговите многобройни участия в конференции и семинари и които показват широките му интереси в различни области.

Актуалност на изследването.

Темата, към която се насочва за докторската си разработка Кристиян Ковачев, е оригинална с това, че Охрид е поставен в центъра на сблъсъка между Източната и Западната църква – чрез неговата история, богословски проблеми, живопис и литературни творби – като конкретно място и „една микросреда“ (по собствения му израз, вж. с. 4), и то в широк времеви обхват от XI до XIV в. Разбира се, проблематиката за Охридската архиепископия и мястото ѝ между Константинопол и Рим е доста добре застъпена в различни области на науката. По тази тема има сериозни изследвания, включително и на колегите доц. Ангел Николов и проф. Цветелин Степанов, които са членове и на научното жури, както и на специалисти-изкуствоведи от различни страни. В традиционно залегналите в науката представи Охрид е единствено и само православно средище, но докторант К. Ковачев си поставя за цел да потърси *„отражението на религиозната полемика между Изтока и Запада в охридската църковна живопис ... посредством образите, откриваеми в изкуството и в литературата и представляващи визуална форма на предаване на знание“* (на с. 4-5). Подобна цел включва едни нови изследователски подходи, чрез които се търсят прояви на „колективното въображение“, на „образи на разделението“ и на възприемането на „другия“. С други думи – направен е опит за едно интердисциплинарно изследване, в което е застъпен инструментариума на различни социални науки и което отваря перспективи за нов и различен прочит на вече известното.

Структура и съдържание на дисертацията.

Дисертацията включва увод, три глави, илюстративна част (албум) с десетки илюстрации – снимки на живописни сцени и др., повечето от които са лично направени от автора (с. 216-249) и библиография (с. 250-280), общо 282 страници.

В пространния *Увод* (с. 5-44), който може да се разглежда и като своеобразно въведение в проблематиката на дисертацията, авторът е счел за уместно да разясни всички важни теоретични и изследователски въпроси. Тук, освен задължителните и изискуеми разяснения относно цели, задачи и методи на изследване, се въвежда и специален параграф „*Езикът на Средновековието*“, където намираме пространен и аргументиран анализ на термините, които са използвани или въведени от самия него в процеса на изследването. Сред най-важните от тях са „образ“ (словесен, визуален) и „визуално/колективно въображение“ (по подобие на „колективна памет“). Отново тук намира място и едно въведение в проблематиката на „другостта“ (предлагам да предпочетем това понятие пред използваното – „чуждостта“) – тема, която беше съсредоточила вниманието на изследвателите през предходните десетилетия под надслова „образът на другия“. Докторантът заявява и друг (не само чисто исторически) подход – антропологичен, философски и богословски, към тази тема. В *Увода* присъства и подробен историографски преглед, който показва много добра информираност. Тук е дадена и една кратка история на проучванията на Охридските църкви (с. 27-38), като се започва от направените още в XIX век публикации на руските изследователи от Виктор Григорович насетне, на романтичната историография и модерните изследвания на изкуствоведи, историци и философи. Представени са различните школи в историографията на Балканските страни, англоезичния свят и Русия. Бих отбелязала и някои пропуски в този преглед: малко встрани са останали изследванията на сръбската византоложка школа, която по традиция е силно ангажирана с подобна проблематика. Имам предвид един двутомен сборник с доклади от конференция на тема „Византийският свят на Балканите“, от които том I е със заглавие: „Охридската архиепископия във византийския свят“, издаден пред 2012 г.¹ Открива се и липсата на изследвания на учен като Алексей Лидов, които биха допринесли за разработката на темата.²

---

¹ По-специално в този сборник заслужава да се обърне внимание на статията на изкуствоведа Бранислав Тодић - Тодић, Б. Архиепископ Лав – творец иконографског програма фресака у Светой Софији Охридској, В: Византијски свет на Балкану, т. I, (Посебна издања, 42/1), Београд, 2012, р. 119-134. (вж. на https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/7196/bitstream_28421)

² Вж. напр. Лидов, А.М. Схизма и византийская храмовая декорация, В: Восточнохристианский храм. Литургия и искусство, Санкт Петербург, 1994. (<https://azbyka.ru/otechnik/ikona/vostochnohristianskij-hram-liturgija-i-iskusstvo/2>).

Отново в *Увода* по право е отредено място и на преглед на изворите (с. 38-41) за работата на Кристиян Ковачев, като е наблегнато на историята на откриването и публикуването на писмените извори и само накратко са изброени стенописите, на които ще бъде отделено внимание. Според мен тук липсва пълния преглед на пространно и надълго анализирани по-нататък „послания“, папски документи, регистри и „Преписка с българите“ (и на папа Николай, и на Инокентий III), апокалиптичните съчинения, византийските автори и пр., вкл. и Душановия законник, т.е. накратко казано – на действително използваните писмени и документални източници. Не са посочени и някои, анализирани иначе в текста, изкуствоведски паметници – графити, миниатюри от ръкописи, фрески не само от охридските, но и от други църкви, статуи, предметни паметници... С тази забележка обръщам внимание на тази недостатълно добре представена част от иначе пространния *Увод*.

Глава I е „историческа“ в смисъл – като хронология на събитията и начин на изложението: *„Охрид между православния Изток и католическия Запад“* (с. 44-121). На нея може да се гледа и като на своеобразно историческо въведение. Тук докторант К. Ковачев подхожда проблемно-тематично – с въвеждането на два подраздела озаглавени – *„Папският Рим и Константинопол в борба за влияние на Балканите преди 1054 г.“* и *„Граници на въображението и Охрид“*. В тази глава се разглеждат историко-богословските спорове между Рим и Константинопол в периода XI-XIV в. на фона на събитията, в които е включен и самият град Охрид, тъй като в продължение на четири столетия регионът е обект на реални атаки и периодично присъствие последователно на норманите от Южна Италия, на участниците в Първия и Четвъртия кръстоносен поход, на Латинската империя в Романия и на Анжуйците от Сицилия. Освен реални сблъсъци и конфликти на „чуждите“ нападатели с местното население, имаме и смяна на политическата власт – първо византийска, последвана от тази на Епирските владетели, на Българското царство и Сръбската държава. Краят на периода е определен от идването на османците и налагането на тяхната власт. Към това се добавя и „имагинерното съперничество“ и противопоставяне на католици и православни като Охрид е непрекъснато в центъра на събитията, на конфликтите и на църковните борби. В тази част от дисертацията Кристиян Ковачев използва широк спектър от извори (именно тези, които не са отбелязани в *увода*!) – трактати и приписки, коментарни произведения, послания.

Тук моята забележка е, че коментарите на автора по повод различните анализирани произведения се облягат на изследванията на философи и богослови, а в по-малка степен на чисто исторически изследвания – като тези напр. на Иван Божилов, и би било добре да се включат и някои други. И още – твърде кратко е изложението за станалото през XIV в. (с. 118-120). За сметка на това, бих подчертала по-специално страниците, посветени на темата „Граници на другостта“ (с. 86-102), които съдържат едно добро представяне на различни аспекти от „образа на другия“ и маркерите за различност на културните модели (облекло, език, стереотипи), което добре показва важноста на Охридския регион като „граничен“ в цялата поредица от събития и проблеми на противопоставянето между латини и православни, които се следват във времето.

Глава II „*Въображение и образ*“ (с. 122-187) е същинската част на дисертацията. Като Кристиан Ковачев подхожда и тук проблемно-тематично с въвеждането на два подраздела (параграфи) – „*Образи на разделението*“ и „*Образи на диалогичността*“. Последователно са разгледани проявите на различия между католици и православни в сферата на догмата, литургията и религиозните практики. Подбрани са основните моменти, или по-точно „образи“, върху които се фокусира конфликтът между едните и другите: хлябът за Евхаристията като пример за разделението; изобразяване на демони, животни и нечисти създания (свързвани с латинските прегрешения), въпросът за брадите и т.н. Следвайки отделните елементи, анализът е направен паралелно – като подбраните „образи“ са изследвани чрез представянето им в полемичните произведения и в живописата на църквите в Охрид – главно „Света София“ и „Богородица Перивлепта“, с приведени примери от други църкви и живописни сцени – от близките и от по-далечни на Охрид региони. Така напр. във връзка със сцената „Причастие на светите апостоли“ от охридската „Св. София“ са потърсени и паралели от Земенската църква „Св. Йоан Богослов“ и от Бобошево (църква „Св. Теодор). По същия начин изчерпателно и пространно се подхожда и към представянето на темата за „*Съборността на църквата: папи и патриарси*“ чрез примера на една от охридските фрески. Бих подчертала и някои новаторски идеи, приложени от автора при неговите проучвания, като лично негови събеседвания със свещеници по богословски теми или пък наблюдения върху графитите в „Св. София“ охридска. Така авторът проследява „*визуалната конфронтация, търсеца повече различията, отколкото приликите... за разграничаване с другия*“ (с. 173).

Съответно, във втората част от тази глава са търсени и моделите на сближаване на Изтока и Запада – чрез западните влияния в живописа и изкуството (по-конкретно чрез примера с „евхаристийната гълъбница“ от Охрид, XIII в., както и чрез елементи от изображението на Остоя Раякович в „Св. Богородица Перивлепта“, XIV в.). Заключение към тази глава насочва към изводи за важността на църковното изкуство в процеса на предаването на послания и във визуализацията на идеи; но също така и за неизбежния допир и контакт с „другия“, който превръща Охрид в място на предаване на влияния между Изтока и Запада

Глава III *„Социалната стратификация и процесите по изграждане и възприемане на образа“* (с. 188-210) – е опит да се потърси социалната перспектива. Тук фокусът е поставен върху пътя на възприемането на образите през призмата на различни социални групи – духовенството (поръчителите), зографите и възприемащите/вярващите (т.е. „мълчаливото мнозинство“ – по израза на Арон Гуревич).

Заключението е твърде общо и не показва конкретните приноси, направени в отделните глави от изложението, а те, според мен, са именно – анализът на стенописите от църквите в Охрид – „Св. София“ и „Св. Богородица Перивлепта“, включващи елементи свързани с „латините“ (хляба на Евхаристията, изображения на римските папи и др.); обстояния текстологичен анализ на наличните извори, главният от които е „Посланието“ на архиепископ Лъв от 1053 г., който е направен и от богословска гледна точка включително и т.н. Тук по-скоро се правят обобщения, като напр. за граничността на региона на Охрид между Изтока и Запада (което действително е важно), за „сложния процес на обмисляне, създаване и възприемане на образа“, и най-вече за т.нар. „продукция на въображението“ и „колективното въображение“. Като че ли по-ясно важните приноси от дисертационния труд са изброени в Автореферата. В тази връзка трябва да отбележа, че Авторефератът на дисертацията на Кристиян Ковачев представя добре работата му и посочва като принос именно контекстуалното разглеждане на образите, които се появяват в църквите на Охрид през Средновековието. Подкрепям и това да се изведе като принос изследователския проблем и изследването не само на реалните, но и на „въображаемите“ граници между Изтока и Запада в контекста на историческото развитие на Охридската архиепископия.

В заключение на изложеното дотук в рецензията искам да потвърдя доброто си впечатление от работата на докторант Кристиян Ковачев, от сериозното и задълбочено отношение, което е проявил към темата си и от опита да представи по един нов начин средновековния Охрид и неговото изкуство. Направените забележки и посочените неточности са само в посока да окуражат и бъдещи занимания на докторанта, надграждащи вече постигнатото. Имам всички основания да подкрепя положителен вот при гласуването за присъждане на Кристиян Иванов Ковачев на образователната и научна степен „Доктор“ в Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, научно направление „Теория и история на културата“.

София, 4.06.2021 г.

автор на рецензията:

/доц. д.р Сн. Ракова/